

**Αριστέα Στ. Γρατσέα, Μαρία Κατίκα, Αντώνης Κατσαράκης,
Γρηγόριος Μαγκλής, Βαγγέλης Ρωμανάκης**

Η κινητικότητα των αγαθών μέσα από τις διαθήκες. Το παράδειγμα του νοταρίου της Σητείας Giovanni Curini

ABSTRACT

The paper focuses on the transfer of goods during the creation of wills in the last period of the Venetian dominion in Crete. It is a case study occasioned by the notarial archives of Zuanne Curini (Sitia, 1560-1607) that are preserved both in the Archivio di Stato di Venezia and in the Venetian Archive of the Vikeiaia Municipal Library. It examines the mobility of goods in the society of Sitia over a period in the sense of people who die and those who inherit their goods. The ideology behind the mobility and the typical form of this transfer is the focus; whether it is a typology that the legator must follow in part. Through their actions, data is drawn on how the legator's mentality affects his decision on how his property is distributed to the people of his surroundings and to the church. In this context, the psychology of the legator through the passage from this life to the next will be examined on how and whether it changes in particular circumstances. In addition, emphasis is placed on the range of these goods and assets, which in turn refer to the social status of the legator (*mastro, miser*, etc.) and consequently to the economic character of the inhabitants of the area. Finally, reference is made to the use of these goods; if they are intended only for personal/family use or if they were used for commercial reasons both in Sitia and in the wider region of Crete.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: διαθήκες, Σητεία, κινητικότητα αγαθών, Κρήτη, αγαθά, διαθέτης, Νοτάριοι Χάνδακα, Zuanne Curini

Η παρούσα ανακοίνωση, προσαρμοσμένη στη θεματική του ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, εξετάζει τις ροές των αγαθών μέσα από τις διαθήκες από το περιβάλλον της Σητείας στο μεταίχμιο του 16ου με 17ο αιώνα, τον τελευταίο αιώνα διοίκησης της νήσου από τους Ενετούς. Επίκεντρο της μελέτης αποτελεί το κατάστιχο του νοταρίου Giovanne Curini¹

* Ευχαριστούμε τον επιστημονικό υπεύθυνο των εκδόσεων του Βενετσιάνικου Αρχείου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης κύριο Γιάννη Μαυρομάτη, καθηγητή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που έδωσε την έγκριση μελέτης του αρχαιακού υλικού. Επίσης, ευχαριστούμε τον προϊστάμενο της Βικελαίας Βιβλιοθήκης κύριο Δημήτρη Σάββα, καθώς και το υπόλοιπο προσωπικό για τη βοήθειά τους. Τέλος, τον κύριο Μανόλη Γ. Δρακάκη που είχε την ευθύνη του συντονισμού του Εργαστηρίου Παλαιογραφίας.

¹ Νοτάριος Σητείας, Αρχείο Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43 (19 Απριλίου 1582-18 Απριλίου 1607). Το κατάστιχο με αριθμό 43 χωρίζεται σε δυο μέρη. Το πρώτο μέρος αποτελείται από τις πράξεις του νοταρίου Giovanni Curini (1585-1607) και το δεύτερο από τις πράξεις του νοταρίου παπα-Ιωάννη Κατζαρά (1607-1635), το οποίο και έχει εκδοθεί από τον Κωστή Ηλιάκη. Όσον αφορά στον Giovanni Curini το κατάστιχό του χωρίζεται σε 3 libri. Στο πρώτο libro περιέχονται οι διαθήκες του, οι οποίες χρονολογούνται από τις 17 Οκτωβρίου 1590 (φ. 2r) έως 12 Δεκεμβρίου 1597 (φ. 123r). Στο επόμενο φύλλο (3r) η ημερομηνία είναι 19 Απριλίου 1582. Ενδεχομένως το φύλλο 2r να ανήκει σε άλλο

που έδρασε στη Σητεία μεταξύ του 1580 και του 1632. Για τον ίδιο τον νοτάριο δεν σώζονται πληροφορίες στο κατάστιχό του, το οποίο αποτελείται από τρία libri. Στο κατάστιχο υπάρχουν κυρίως διαθήκες, στο σύνολο 49, οι οποίες χρονολογούνται μεταξύ του 1582 και του 1606.²

Εξετάζεται το σκεπτικό πίσω από αυτήν την κινητικότητα και το τυπικό της μεταφοράς αυτής: κατά πόσο δηλαδή λανθάνει μια τυπολογία, την οποία εν μέρει όφειλε να ακολουθήσει ο διαθέτης. Μέσα από τις πράξεις αντλούνται στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο η ψυχολογία του διαθέτη επηρεάζει την απόφασή του στον τρόπο κατανομής της περιουσίας του, στους ανθρώπους του περιβάλλοντός του και στην εκκλησία. Επιπλέον έμφαση δίνεται στην ποικιλία αυτών των αγαθών και των περιουσιακών στοιχείων, τα οποία με τη σειρά τους παραπέμπουν στην κοινωνική θέση των διαθετών και κατ' επέκταση στον οικονομικό χαρακτήρα των κατοίκων της περιοχής. Παράλληλα, εξετάζεται και ο τρόπος χρήσης αυτών των αγαθών, εάν δηλαδή προοριζόταν μόνο για προσωπική – οικογενειακή χρήση ή αν γινόταν η αξιοποίησή τους και για εμπορικούς λόγους τόσο στη Σητεία όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Κρήτης.

Οι διαθήκες ως πηγή ιστορίας καθρεφτίζουν, όσο κανένα άλλο έγγραφο, την προσωπικότητα, την οικονομική κατάσταση και το ανθρώπινο περιβάλλον του διαθέτη (Μαυρομάτης 1994, 22) και αντανακλούν τις οικογενειακές σχέσεις και τη διάρθρωση της οικογενειακής ζωής (Μαλτέζου 2010, 212) δημιουργώντας το μωσαϊκό της καθημερινής ζωής του ανθρώπου (Κακλαμάνης – Λαμπάκης 2003, ργ') και αναδεικνύοντας τη μικροϊστορία του τόπου. Η κατά κύριο λόγο τυποποιημένη μορφή των διαθηκών και η ομοιότητά τους με διαθήκες άλλων νοταρίων, είτε της ίδιας περιοχής είτε του Χάνδακα, παραπέμπει στην ύπαρξη και κυκλοφορία στη Μεγαλόνησο έτοιμων σχεδίων σύνταξης διαθηκών σε χειρόγραφο μορφή που πάνω σε αυτά ενδεχομένως να στηριζόταν ο εκάστοτε νοτάριος (Κακλαμάνης – Λαμπάκης 2003, ρδ').

Στο κατάστιχο υπάρχουν 49 διαθήκες εκ των οποίων οι 36 συντάσσονται λόγω ασθένειας του διαθέτη, χωρίς βέβαια να δηλώνεται σε καμία από αυτές η ασθένεια. Από τις υπόλοιπες οι 4 συντάσσονται σε καιρό γήρατος, οι 3 γιατί οι διαθέτες τους είναι στο κάτεργο και οι υπόλοιπες 6 λόγω φόβου του θανάτου, παρόλο που δε δηλώνεται πουθενά αν είναι άρρωστοι ή σε μεγάλη ηλικία.

Οι διαθέτες, 43 στο σύνολο, είναι τόσο άνδρες όσο και γυναίκες από διάφορα κοινωνικά στρώματα. Από αυτούς η πλειοψηφία, οι 25,³ είναι γυναίκες που εμφανίζονται ως σύζυγοι, μητέρες, χήρες και κηδεμόνες των ανήλικων παιδιών. Σύμφωνα με την Κωνσταντινίδου οι γυναίκες «αποκτούν φωνή» μόνο όταν κάνουν τη διαθήκη τους αποκαλύπτοντας τους δεσμούς με τα συγγενικά και φιλικά τους πρόσωπα και ορίζοντας τη διάθεση των αγαθών που έχουν περιέλθει σε αυτές από τον πατέρα ή τον σύζυγό τους (Βλάση 2001, 181).

συμβολαιογράφο και έχει «προστεθεί-συρραφεί» στο κατάστιχο των διαθηκών του Curini, καθώς ο τρόπος γραφής και παραπομπής στην αρίθμηση διαφέρει (αραβικό σύστημα στο φύλλο 2r-v και ελληνικό σε όλο το υπόλοιπο κατάστιχο). Ακολουθούν λευκές σελίδες χωρίς αρίθμηση και στη συνέχεια τα φύλλα 132r-133r με ημερομηνία 26 Ιανουαρίου 1586. Το δεύτερο libro χρονολογείται από τις 14 Ιανουαρίου 1585 (φ. 2r) έως τις 16 Μαρτίου 1607 (φ. 355v). Το τρίτο και τελευταίο libro περιέχει πράξεις από τις 14 Φεβρουαρίου 1585 (φ. 1r) έως τη 1 Δεκεμβρίου 1594 (φ. 184v). Ακολουθεί ένα ευρετήριο μέχρι τη σελίδα 195v και μετά αρχίζει το κατάστιχο του παπα-Ιωάννη Κατσαρά.

² Πρώτη διαθήκη: 19/4/1582. Τελευταία διαθήκη: 6/12/1606.

³ Ποσοστό: 58,14% γυναίκες, 41,86% άντρες.

Οι υπόλοιποι 18 είναι άντρες εκ των οποίων τέσσερις στρατιώτες, τρεις στο κάτεργο και ένας ναυτικός. Παρόμοια αναλογία αριθμητικής υπέρσχυσης γυναικών-διαθετών σε σύγκριση με άντρες εμφανίζεται και σε άλλους νοταρίους, είτε το έργο των οποίων έχει δημοσιευτεί είτε όχι.⁴ Σύμφωνα με τους Κακλαμάνη – Λαμπάκη στην έκδοση του Γρηγορόπουλου, ο εξαιρετικά υψηλός αριθμός των γυναικών και ειδικά των χηρών φανερώνει ότι η θνησιμότητα στους άντρες ήταν υψηλότερη λόγω της μεγαλύτερης έκθεσής τους στις ταλαιπωρίες και στους κινδύνους (Κακλαμάνης – Λαμπάκης 2003, ρε΄-ρστ΄).

Τα αγαθά που μεταβιβάζονται χωρίζονται σε κινητά και ακίνητα:⁵

ΕΝΔΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΦΑΣΜΑΤΑ	ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΑ ΣΚΕΥΗ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΙΔΗ	ΖΩΑ	ΔΕΝΤΡΑ	ΔΙΑΦΟΡΑ	ΑΚΙΝΗΤΑ
ρούχα (4)	δαχτυλίδι	χάρκωμα (= χάλκωμα = χάλκινο μαγειρικό σκεύος) (2)	εικόνισμα	άλογο (2)	γενική αναφορά (1)	πτερό με προσκεφαλάδα (8)	εργαστήρι
πουκάμισο (ποκάμισο/καμιζέτο/υποκάμισο) (5)	σκουλαρίκι	τηγάνι	δισκοκάλυμα	βόδι (3)	απιδιά	σίδερα	αμπέλι
καρπέτα (1)			ιερά σκεύη και χαρτιά	γαϊδάρα	ελιές (5)	σούβλα	λιβάδι (2)
σεντόνι (4)			τετραευάγγελο	20 λιανά	κερασιές	τελάρο φουρνίδιο (αργαλειός διακοσμημένος με σχέδια)	χωράφι (3)
φουστάνι (2)			πετραχήλι	μέλισσες	μουρόστελα	κασέλα (κιβώτιο, σεντούκι) (7)	σόχορο (4)
πανί (2)				πουλάδα-πουλάρι (2)		σπαθί	γονικό
μαντήλι (1)				αγέλια		μπάγγα (τραπέζι) (2)	κτήμα (3)
φελτζάδα (2) (μάλλινο σκέπασμα)						στιβάνια, παπούτσια	περιβόλι (4)
πάπλωμα (2)						σέλα αλόγου	σπίτι (11)
Ταυλο-μάντηλο							

⁴ Μανουήλ Γρηγορόπουλος & Antonius Marci.

⁵ Μέσα σε παρένθεση δηλώνεται η συχνότητα της εμφάνισής τους μέσα στις διαθήκες.

Παρατηρείται μεταβίβαση κάθε είδους αγαθού. Ο διαθέτης ανάλογα με την οικονομική του κατάσταση κληροδοτεί από απλά αγαθά καθημερινής χρήσης, όπως τηγάνι ή ρούχα, μέχρι και ολόκληρο το σπίτι του και τα χωράφια του. Έτσι παρατηρούμε σε περιπτώσεις οικονομικά αδύναμων διαθετών να μεταβιβάζεται μόνο το προικιό τους ή η κασέλα τους, ενώ σε περιπτώσεις διαθετών με οικονομική ευμάρεια γίνεται αρίθμηση όλων των περιουσιακών στοιχείων: κινητών, ακίνητων και χρηματικών ποσών. Παρά τις διαφορές στη μεταφορά των αγαθών, ο κοινός παράγοντας σε κάθε διαθήκη είναι η μεταβίβαση κάθε είδους ρούχου.

Στις προβιομηχανικές κοινωνίες, όπως αυτή της βενετικής Κρήτης, το ύφασμα και κατ' επέκταση το ένδυμα αποτελεί αντικείμενο με σημαντική οικονομική αξία (Χατζάκης 2009, 209). Σε γενικές γραμμές τα ενδύματα χρησιμοποιούνταν για να καλύψουν μεγάλο εύρος των συναισθηματικών κυρίως αναγκών των διαθετών δηλώνοντας ανάλογα με τις περιστάσεις, την ένδειξη εύνοιας και αγάπης (Χατζάκης 2009, 221). Δεδομένου ότι οι διαθήκες δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο τελικός απολογισμός της ζωής, τα κείμενα εμπεριέχουν έναν μεγάλο όγκο πληροφοριών για τα αντικείμενα εκείνα με τα οποία ο διαθέτης ήταν συνδεδεμένος κατά τη διάρκεια της ζωής του. Η κληροδοσία των ενδυμάτων αποτελεί ίσως την καλύτερη έκφραση αυτής της ιδιαίτερης σχέσης και εμπεριέχει εξ ορισμού μια αυτονόητη κατηγοριοποίηση. Τα πολυτιμότερα μεταβιβάζονταν σε πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος και στους οικείους τους, ενώ τα ευτελέστερα προορίζονταν για κληροδοτήματα (Χατζάκης 2009, 217).

Η μεγάλη σημασία ενός πουκαμίσου ή φορέματος καταδεικνύει και την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των διαθετών. Παρατηρούμε τους διαθέτες να μεταβιβάζουν από τη μια πλευρά το σπίτι σε ένα μέλος της οικογένειάς τους και από την άλλη τα ρούχα σε ένα άλλο. Αυτή η κίνηση εκτός από το ότι μπορεί να μεταφραστεί ως ένδειξη εύνοιας του ενός μέλους έναντι του άλλου, μπορεί να καταδείξει τη μέγιστη σημασία του ενδύματος την περίοδο εκείνη, καθώς και τον περιορισμό ως προς αυτά τα αγαθά. Η μεγάλη αξία και ο περιορισμένος αριθμός τόσο των ενδυμάτων όσο και των ειδών καθημερινής χρήσης φαίνεται και από το γεγονός ότι τα αντικείμενα αυτά είχαν χρήση ενέχυρου έναντι των χρεών, όπως διαφαίνεται και από τις διαθήκες. Για παράδειγμα η Έλενα, θυγατέρα του ποτέ κυρ Θεοτόκη Πάτζολα,⁶ στη διαθήκη της αναφέρει ότι είχε δανείσει εικοσιοχτώ σολδία και είχε πάρει ως ενέχυρο ένα ζευγάρι σεντόνια, ένα ψίδι,⁷ ένα ταυλομάντηλο⁸ και δυο τζεκίνια. Επίσης, ως ενέχυρο είχε λάβει πέντε πιρούνια αργυρά. Επιπρόσθετα, αυτή η μεγαλύτερη συγκέντρωση ακίνητης περιουσίας έναντι της κινητής αιτιολογείται και από την κατάσταση της περιοχής της Σητείας. Η Σητεία συγκριτικά με άλλες κρητικές περιοχές, είχε λιγότερες γόνιμες εκτάσεις, πολύ μικρότερο πληθυσμό και χαμηλότερη εμπορική κίνηση. Τέλος ως προς την κοινωνική διαστρωμάτωση, οι ευγενείς στην περιοχή αυτή ήταν ολιγάριθμοι (Λαμπρινός 2015, 97).

Το μεγαλύτερο ποσοστό των αγαθών αυτών προοριζόταν για οικογενειακή/ιδιωτική χρήση, ενώ ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο διαθέτης ζητά να πουληθεί μέρος της περιουσίας του, ώστε να πληρώσει τις οφειλές του ή να καλύψει τα έξοδα της θανάτου. Συγκεκριμένα ο στρατιώτης Αλεσάντρο Φαμεγόστα στη διαθήκη του αφήνει το σπαθί του στην

⁶ B.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 18r-v και 29r-v.

⁷ Μαξιλαροθήκη.

⁸ Τραπεζομάντηλο.

εκκλησία όπως αναφέρει «να πουλιθί να γίνετε ανάστεμα». Ο Νικολό Πουλίτζας⁹ αφήνει στην εκκλησία το σπίτι του, και ο Ιωάννης Κόπανας¹⁰ ένα μέρος από το αμπέλι του «διά την ψυχή του», όπως λέει. Ο στρατιώτης Μίχος Κοντζής¹¹ ζητά να πουληθεί το άλογό του και από το ποσό αυτό να δοθούν στην εκκλησία πέντε τζεκίγια. Με εξαίρεση αυτές τις περιπτώσεις, κατά τ' άλλα, η ροή των αγαθών και η μεταβίβαση γίνεται για καθαρά ιδιωτικούς λόγους και σε πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος.

Τα παραπάνω παραδείγματα αποτελούν αφορμή έναρξης μιας άλλης συζήτησης που σχετίζεται με την μεταφορά αγαθών και χρημάτων στην εκκλησία και στους ιερείς. Δεδομένης της έντονης πίστης των ανθρώπων την περίοδο εκείνη σε συνδυασμό με το βαθύ θρησκευτικό συναίσθημα και την έντονη μεταφυσική αγωνία (Χατζάκης 2001-2, 222) οι διαθέτες φροντίζουν πάντοτε να αφήσουν κάτι είτε στην εκκλησία στην οποία θα ταφούν, ή στον ιερέα ένα χρηματικό ποσό συνήθως, ώστε να τους μνημονεύει για να αναπαυτεί η ψυχή τους και «να γήνεται ανάστεμα». Η μεγάλη σημασία που δίνεται στη σωτηρία της ψυχής διαφαίνεται στη διαθήκη από τον καθορισμό των λειτουργιών, των επιμνημόσυνων δεήσεων, των προσευχών, των αγαθοεργιών και των φιλανθρωπικών έργων αποσκοπώντας στην εξαγορά των αμαρτημάτων της επίγειας ζωής και στην ψυχική ανάπαυση (Καζανάκη – Λάππα 2004, 131). Στους παρακάτω πίνακες παρουσιάζονται οι εκκλησίες της περιοχής, οι ιερείς που αναφέρονται στις διαθήκες, καθώς και τα ποσά ή αγαθά που μεταφέρονται σε αυτούς μέσω των διαθηκών.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟ-ΛΑΟΣ (5)	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟ-ΛΑΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΚΛΑ	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟ-ΛΑΟΣ ΚΑΚΝΙ	ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (3)	ΑΓΙΟΣ ΚΩΝ-ΣΤΑΝΤΙ-ΝΟΣ (3)	ΑΓΙΟΣ ΚΩΝ-ΣΤΑΝΤΙ-ΝΟΣ (κερά Τοργοπα-κούσα)	ΑΓΙΟΣ ΚΩΝ-ΣΤΑΝΤΙ-ΝΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΚΛΑ	ΑΡΧΙ-ΣΤΡΑ-ΤΗΓΟΥ ΣΤΟΝ ΠΛΑΤΑ-ΝΙΑ	ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡ-ΓΙΟΣ	ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡ-ΓΙΟΣ ΣΤΑ ΜΟΥ-ΛΙΑΝΑ	ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡ-ΓΙΟΣ ΜΑ-ΝΙΑΤΗ (2)	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ (2)	ΜΟΝΑ-ΣΤΗΡΙ ΑΓΙΑΣ ΑΙΚΑΤΕ-ΡΙΝΗΣ ΣΤΗ ΣΗΤΕΙΑ
10 υπέρ-πυρα	μισό δουκάτο κορέντε	10 υπέρ-πυρα	8 υπέρ-πυρα	7 υπέρ-πυρα 12 σολδία	8 υπέρ-πυρα 12 σολδία		100 υπέρ-πυρα	1 δου-κάτο κορέντε	αμπέλι	6 λίτρες	1 τζεκί-νι	12 υπέρ-πυρα
σπίτι				4 τζεκί-νια			1 δουκάτο κορέντε	5 τζεκί-νια από την πώλη-ση του αλόγου				
4 δου-κάτα κορέ-ντε												
Να αγορά-σουν μια άρκλα												

⁹ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 49r-v.

¹⁰ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ.12r-v.

¹¹ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ.71r-v.

ΠΑΠΑ ΙΩΑΝ- ΝΗΣ ΑΝΤΑ- ΛΟΣ	ΠΑΠΑ ΙΩΑΝ- ΝΗΣ ΓΡΑΣΟΣ	ΠΑΠΑ ΝΙΚΟΛΟ ΒΑΡΔΑΣ	ΠΑΠΑ ΚΩΝ- ΣΤΑΝΤΙ- ΝΟΣ ΜΟΥΔΑ- ΤΖΟΣ	ΠΑΠΑ ΑΝΤ- ΡΕΑΣ ΑΝΤΑ- ΛΟΣ	ΠΑΠΑ ΣΤΕΦΑ- ΝΟΣ ΠΑΠΑ- ΣΤΕΦΑ- ΝΟΠΟΥ- ΛΟΣ	ΠΑΠΑ- ΚΥΡ ΜΑ- ΝΕΑΣ	ΠΑΠΑ ΓΙΩΡΓΗΣ ΤΡΙΑΛΟ- ΝΗΣ	ΠΑΠΑ ΜΑΡΚΟΣ ΑΣΠΡΑΣ	ΠΑΠΑ ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΟΥΔΑΤΖΟΣ
100 υπέρ- πυρα	100 υπέρ- πυρα	στάμπελε και μόμπλε	100 υπέρ- πυρα	10 υπέρ- πυρα	6 υπέρ- πυρα	10 υπέρ- πυρα	10 υπέρ- πυρα	2 λίτρες	
10 υπέρ- πυρα	100 υπέρ- πυρα			2 λίτρες			2 λίτρες		
2 λίτρες	2 λίτρες								
	50 υπέρ- πυρα								

Σε κάθε περίπτωση, όπως φαίνεται και από τους παραπάνω πίνακες, ανεξάρτητα από την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του διαθέτη ορίζεται στη διαθήκη τόσο το μέρος στο οποίο θέλει να ταφεί, όσο και το ποσό που μεταφέρεται είτε στην εκκλησία είτε στους ιερείς. Η κίνηση αυτή γίνεται «διά την ψυχή», για να τον μνημονεύουν και να αναπαυτεί η ψυχή του, δημιουργώντας παράλληλα ένα μωσαϊκό των εκκλησιών, των ενοριών και των παπάδων της περιόδου εκείνης στην περιοχή της Σητείας. Από τις διαθήκες προκύπτει ότι το ποσό για μια λειτουργία ήταν ένα υπέρπυρο και έτσι ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του διαθέτη παρατηρούμε να μεταφέρονται στην εκκλησία από ένα υπέρπυρο μέχρι και ένα τζεκίνι ή δουκάτο κορέντε (από μισό ως και τριαντατέσσερα). Αντίθετα στον αστικό Χάνδακα το 1623 η Μαθία Βον¹² κληροδοτεί στον Άγιο Φραγκίσκο 500 κρητικά δουκάτα για μια επιμνημόσυνη δέηση πάνω στον τάφο της την ημέρα των Αγίων Πάντων (Λαμπρινός 2004, 138). Εκτός από τα χρήματα προς την εκκλησία, χρήματα κληροδοτούνται και στους παπάδες για να μνημονεύουν την ψυχή των διαθετών στις λειτουργίες, δίνοντάς τους από 10 υπέρπυρα στις περισσότερες περιπτώσεις, ή στην περίπτωση της Έλενας Πατζολοπούλα¹³ 50 υπέρπυρα και 100 στις περιπτώσεις που ο διαθέτης έχει οικονομική ευμάρεια (διαθήκη Ανεζήνας, θυγατέρας του ποτέ κυρ Αντρέα Σιροπούλα Κορονέα¹⁴). Αντίστοιχο ποσό των 100 υπέρπυρων δίνεται το 1589 από την Φραντζεσκίνα Σοφιανού¹⁵ σε ιερείς τοπικών εκκλησιών για να την μνημονεύουν, ώστε να μην λησμονηθεί (Λαμπρινός 2004, 139). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαθήκη του Νικολό Πουλίτζα,¹⁶ ο οποίος αφήνει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στους παπάδες της περιοχής και στην εκκλησία που θα ταφεί, λέγοντας ότι θέλει να τον μνημονεύουν για να συγχωρεθεί επειδή έφαγε κρέας. Οι δωρεές για τη διαρκή μνημόνευση καταπράυναν την αγωνία για τη μεταθανάτια κατάληξη της ψυχής και συγχρόνως περιόριζαν τις πιθανότητες

¹² Η έρευνα αφορά γυναίκες της ανώτερης τάξης στον Ενετοκρατούμενο Χάνδακα.

¹³ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 18r-v και 29r-v.

¹⁴ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 28r-v.

¹⁵ Η έρευνα αφορά γυναίκες της ανώτερης τάξης στον Ενετοκρατούμενο Χάνδακα.

¹⁶ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 49 r-v.

να παραδοθεί ο νεκρός στη λήθη. Ακόμη οι κληροδοσίες σε ναούς και εκκλησιαστικά καθιδρύματα επιφόρτιζαν τους ιερείς με τον ρόλο των επίγειων μεσολαβητών για τη σωτηρία της ψυχής (Λαμπρινός 2004, 140).

Δεδομένης της τυποποιημένης φόρμας των διαθηκών, δεν παρουσιάζεται ξεκάθαρα η αντιμετώπιση της μετάβασης από τη μια ζωή στην άλλη. Στο εισαγωγικό μέρος γίνεται επίκληση στο όνομα του Θεού και δήλωση του τόπου και του χρόνου σύνταξης της διαθήκης. Στη συνέχεια ακολουθεί η αναφορά στην πνευματική υγεία του διαθέτη, ο οποίος ζητάει από τον Θεό και τους ανθρώπους συγχώρηση και ορίζει τους εκτελεστές της θελήσεώς του. Έμφαση δίνεται στην πνευματική υγεία και διαύγεια του διαθέτη για να αναδειχθεί το ακέραιο της θελήσεώς του. Οι διαθέτες ενισχυμένοι από τη χριστιανική πίστη και διδασκαλία της εκκλησίας αποδέχονται τη φυσική νομοτέλεια του θανάτου και επιχειρούν –σε κείμενα συχνά πολυσέλιδα και εξαιρετικά λεπτομερή– να εκφράσουν τις τελευταίες τους θελήσεις διευθετώντας πρακτικά ζητήματα ή τις σχέσεις τους με το επέκεινα (Καζανάκη – Λάππα 2004, 120-121).

Κοινός τόπος σε κάθε διαθήκη είναι η διαπίστωση για το αναπόφευκτο ή το αιφνίδιο του θανάτου, ενώ σπανιότερα ο λόγος είναι πιο προσωπικός και άμεσος. Συνήθως χρησιμοποιούν κωδικοποιημένες εκφράσεις χρόνια καθιερωμένες για να περιγράψουν ένα παμπάλαιο τελετουργικό έθιμο που ρυθμίζει όλα τα σχετικά ζητήματα (Καζανάκη – Λάππα 2004, 120-121). Στον λόγο της δημιουργίας της διαθήκης καθρεφτίζεται η ψυχοσύνθεση του διαθέτη, οι πεποιθήσεις και οι φοβίες του, δηλαδή ο νοητικός κόσμος μέσα σε ένα δεδομένο χωροχρονικό πλαίσιο (Κακλαμάνης – Λαμπάκης 2003, ργ'), ενώ δεν είναι ξεκάθαρο εάν οι διαθέτες όντως πάσχουν από κάποιο πρόβλημα υγείας ή εάν απλά συντάσσουν πρόωρα τη διαθήκη τους. Ενδεχομένως βέβαια ο φόβος αυτός να έχει ενταθεί λόγω της εξάρσεως της πανούκλας εκείνη την περίοδο (επιδημίες πανούκλας 1581, 1582, 1592 και 1611) στο νησί (Δετοράκης 1996, 23 και 27). Ο φόβος τους για το αιφνίδιο και το απρόοπτο του θανάτου καταδεικνύεται από τον καθορισμό εναλλακτικών κληρονόμων σε περίπτωση θανάτου των πρώτων και μεταβίβασης της κληρονομίας από το ένα μέλος στο άλλο. Η υψηλή θνησιμότητα της εποχής και στις παιδικές ηλικίες, καθιστούσε κάτι παραπάνω από αναγκαία την πρόβλεψη της αντικατάστασης των κληρονόμων σε περίπτωση θανάτου τους, γεγονός που αποτελεί μια ρεαλιστική προσπάθεια αντιμετώπισης της πραγματικότητας (Χατζάκης 2011, 163). Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, φαίνεται να αντιμετωπίζουν την προοπτική του θανάτου τους με τρόπο ήρεμο και νηφάλιο.

Η ψυχολογία του διαθέτη και η επιρροή του από το εξωτερικό περιβάλλον (κοινωνικό κυρίως περίγυρο) διαφαίνεται στις περιπτώσεις επανασύνταξης των διαθηκών. Στο συγκεκριμένο κατάστιχο από τους σαράντα τρεις διαθέτες οι έξι επανασυντάσσουν τη διαθήκη τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαθήκες της Έλενας Πατζοπούλα και της Μαρίας θυγατέρας του ποτέ Ιωάννη Μεταβοληνού. Η Έλενα Πατζοπούλα θυγατέρα του ποτέ κυρ Θεοτόκη¹⁷ παντρεύτηκε δυο φορές και συντάσσει τη διαθήκη της μετά από τον θάνατο του εκάστοτε συζύγου της και η Μαρία θυγατέρα του ποτέ Ιωάννη Μεταβοληνού¹⁸ συντάσσει την πρώτη της διαθήκη μετά τον θάνατο του συζύγου της και την επόμενη μετά τη δεύτερη παντρεία

¹⁷ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 18r-v και 29r-v.

¹⁸ Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 42r-v μετά τον θάνατο του συζύγου της, και Β.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, 47r μετά τη δεύτερη παντρεία της.

της. Στην πρώτη περίπτωση η σημαντικότερη μεταβολή είναι ότι αφήνει τη μοναδική ακίνητη περιουσία της, το σπίτι της, στην κόρη της αρχικά και στη συνέχεια στον γιο της. Στη δεύτερη περίπτωση οι αλλαγές και οι ροές των αγαθών είναι περισσότερες. Η μεταβολή οφείλεται στην αλλαγή της κατάστασης της διαθέτριας. Στην αρχική διαθήκη ήταν χήρα, ενώ στην επόμενη είναι παντρεμένη σε δεύτερο γάμο. Κατά κύριο λόγο τα ποσά που δίνει στην εκκλησία, στους ιερείς και στους απόρους είναι τα ίδια. Στον κωδίκελλό της αλλάζουν ο πληρεξούσιός της και οι αποδέκτες της ακίνητης περιουσίας της: από τον μπάρμπα και τα παιδιά της στην πρώτη περίπτωση, στον άντρα της στη δεύτερη. Παρατηρείται, λοιπόν, στους κωδίκελλους μια εναλλαγή στους κληρονόμους και στους εκτελεστές των διαθηκών. Η πρόνοια αυτών των διαθετών στον έννομο εντοπισμό εναλλακτικών εκτελεστών ή αποδεκτών των διαθηκών αντικατοπτρίζει το κλίμα της εποχής με τον διαρκή φόβο του θανάτου και την αγωνία αν θα μεταβιβαστεί η περιουσία τους σε πρόσωπο της επιλογής τους.

Μια άλλη κατηγορία ροής αγαθών και χρημάτων αποτελούν η μεταφορά του προικιού ή η κατάσχεση συγκεκριμένου χρηματικού ποσού για αγορά προίκας. Στο κληρονομικό σύστημα της ενετοκρατίας τις περισσότερες φορές οι κόρες περιορίζονται στις προικώες παροχές, συγκροτούμενες κατά κανόνα από κινητά και χρήματα ή έστω ακίνητα, τα οποία δεν περιέχονται στον σκληρό πυρήνα της οικογενειακής περιουσίας, αλλά προέρχονται είτε από μητρικά αγαθά είτε από αγορά (Χατζάκης 2011, 137) και αποτελούν στοιχείο σημαντικό για τη σύναψη γάμου (Καραγιάννη 2011-2012, 333). Για παράδειγμα στη διαθήκη της, η Εργήνα Μπαρμπαριγοπούλα του ποτέ Γιώργη Μπαρμπρίγο¹⁹ αφήνει στην κόρη της από τον πρώτο γάμο δυο χιλιάδες υπέρπυρα για προίκα σε ρούχα και κινητά. Η Ελιά Κορακοπούλα²⁰ αφήνει στην ανάθρεφτή της εκατό υπέρπυρα για να αγοράσει ένα κτήμα σαν προικίο για τον γάμο της και στη θυγατέρα του άντρα της, την Καλίτζα της, 500 υπέρπυρα για την παντρεία της. Η Μαρία θυγατέρα του ποτέ Πασχάλη Άνταλου²¹ καθορίζει να δοθεί το προικίο της από τον άντρα της σε όποιον αποφασίσει την ώρα του θανάτου της. Μέσω των διαθηκών ειδικά οι κόρες φαίνεται να παραμένουν υπεξούσιες μέχρι και τον γάμο, γεγονός που καθορίζεται από τους όρους αποδοχής της κληρονομιάς (Χατζάκης 2005, 170), τους μεταφέρεται είτε χρηματικό ποσό είτε κάτι άλλο, με τον όρο να το πάρουν όταν παντρευτούν.

Συμπερασματικά τεκμαίρεται ότι γίνεται η μεταβίβαση κάθε είδους αγαθού με έμφαση στην κινητή και ακίνητη περιουσία προς το οικογενειακό περιβάλλον, και ότι οι χρηματικές μεταβιβάσεις πραγματοποιούνται κατά κύριο λόγο προς την εκκλησία αποσκοπώντας στην ανάπαυση της ψυχής του διαθέτη. Η μεταβίβαση των αντικειμένων δε φαίνεται να αποσκοπεί σε εμπορική χρήση και τα περισσότερα αγαθά προέρχονται από το περιβάλλον της Σητείας με εξαίρεση τη μεταφορά ενός γονικού που ο διαθέτης είχε στην Κεφαλλονιά. Με τη μελέτη των υπόλοιπων νοταρίων και διαθηκών της περιοχής την περίοδο αυτή, τα παραπάνω συμπεράσματα θα μπορέσουν να τεκμηριωθούν περισσότερο.

¹⁹ B.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 43r.

²⁰ B.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 72r-v και Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 76r-v.

²¹ B.Δ.Β., Notai di Candia, busta 43, libro 1, φ. 7r.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δέσποινα Βλάσση (2001), «Δύο διαθήκες των αρχών του 17ου αιώνα από το παλαιό αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτο της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 31, 181-197.
- Θεοχάρης Δετοράκης (1996), «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου. [Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1970-1972, 118-136]», *Βενετοκρητικά Μελετήματα (1971-1994)*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 13-36.
- Μαρία Καζανάκη – Λάππα (2004), «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όψιμη κρητική Αναγέννηση. Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), 117-140.
- Στέφανος Κακλαμάνης – Στέλιος Λαμπάκης (2003), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα, 1506-1532. Διαθήκες – Απογραφές – Εκτιμήσεις*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, κγ'-ρλγ'.
- Ουρανία Καραγιάννη (2011-2012), «Καταγραφή Κινητής περιουσίας κατά τη μεταφορά της από τον Χάνδακα στη Βενετία: Το *liberto sive inventario* της Querina Barbarigo 1647», *Θησαυρίσματα* 41 & 42, 329-339.
- Κώστας Λαμπρινός (2004), «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές. 16ος-17ος αι.», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7, 83-142.
- Κώστας Ε. Λαμπρινός (2015), *Οι cittadini στη Βενετική Κρήτη. Κοινωνικό-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Αθήνα.
- Χρύσα Μαλτέζου (2010), «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από τις αρχειακές πηγές», Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Αθήνα-Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας.
- Γιάννης Κ. Μαυρομάτης (1994), *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεράπετρας. Κατάστιχο (1496-1543)*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.
- Ιωάννης Χατζάκης (2011), «Έννομες σχέσεις μεταξύ αδερφών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Επετηρίς του κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 43, 135-174.
- Ιωάννης Χατζάκης (2005), «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός θεσμού», *Επετηρίς του κέντρου ερεύνης της ιστορίας του ελληνικού δικαίου* 39, 143-209.
- Ιωάννης Χατζάκης (2009), «Νόμος και ένδυμα στη Βενετική Κρήτη. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφορμή κάποιες κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια», *Επετηρίς του κέντρου ερεύνης της ιστορίας του ελληνικού δικαίου* 45, 207-287.
- Ιωάννης Χατζάκης (2001-2002), «Οι διαθήκες από το σωζόμενο κατάστιχο του νοταρίου Κρήτης (και Βενετίας) Antonius Marci», *Μνημοσύνη* 15, 208-224.